

ה ר ב י צ ח ק ש י ל ת

”פרו ורבו”

- סוגיה לדוגמה בשיטת ”כוונות התורה”

- הקדמה ▪ מחלוקת ב”ש וב”ה בשיעור פרייה ורבייה ▪ מבוכה לגבי דעת רש”י
- הבנת הירושלמי במחלוקת ב”ש וב”ה
- מהו הרעיון של המצווה? ▪ האם ניתן ללמוד את שיעור המצווה מפשט הכתוב?
- ”פרו ורבו” ו”לערב”

הקדמה

שיטת ”כוונות התורה” היא שיטת עיון תלמודי-הלכתי, שאני זוכה בע”ה בשנים האחרונות לעסוק בה מעט. שניים הם יסודותיה של השיטה: א. ניסיון רציני להבין את הדרשות ההלכתיות שמהן נלמדות הלכות התורה שבעל פה. ב. ההכרה שכל מצווה בתורה מבטאת רעיון, שאותו אנו מצווים ליישם, ושלרעיון המצווה יש תפקיד חשוב בלימוד ההלכות מן הכתובים.

הבנת הדרשות ההלכתיות מהכתובים באופן מחזור ומתקבל על הלב, חיונית במיוחד לאור דברי הרמב”ם,¹ שבכל מקום שיש מחלוקת בין חכמים בדין תורה - פירוש הדבר שלא הייתה בידם קבלה ממשה רבנו לגבי דין זה, ונחלקו מדעתם על-פי דרכי המדרש שהתקבלו מסיני (י”ג המידות, ייתור לשון, או שינוי לשון בכתוב, סברה, ועוד). מכאן שכל אחד מהחולקים היה משוכנע, שלימודו מהכתוב מגלה את דין התורה לאמתו, אף

1 בהרחבה בהקדמת המשנה, ובקצרה במשנה תורה, ממרים, פרק א, הלכות ב-ג.

על־פי שלא הייתה קבלה בידו שכך הוא הדין, וברור אם כן שהיה לו טעם מסתבר ללמוד כפי שלמד, שעלינו לנסות להבינו. כך נבין טוב יותר את עצם דעתו ואת השלכותיה.

את היסוד השני, בדבר רעיון המצווה, זכיתי ללמוד מפי מו"ר הגאון ר' גדליה נדל זצ"ל. הוא לימד, שלכל מצווה בתורה יש רעיון, שאותו התורה מצווה ליישם. רעיון המצווה אינו זהה עם טעם המצווה. איננו שואלים למה ה' ציווה אותנו, אלא מה ה' ציווה אותנו,² אבל התשובה ל'מה' אינה צירוף של הגדרות טכניות גרידא, אלא גדר מושגי בעל משמעות, תוכן מסוים, שאותו נצטוונו להוציא אל הפועל. למשל: מהו רעיון המצווה "לא תעמוד על דם רעך"? לעשות כל מאמץ להאריך את חייו של אדם, בכל מצב ובכל אופן? או: להיענות לזעקתו, המפורשת או האילמת, של אדם הנמצא בסכנת חיים? נפקא מינה: האם חייבים להאריך בכל מחיר את חייו של חולה סופני הסובל ייסורים כאשר הוא אינו רוצה בכך?

הסוגיה שנעסוק בה כאן נוגעת למצוות עשה הראשונה בתורה, מצוות "פרו ורבו". ננסה להבין את לימודי התנאים החולקים בה, ונראה שרעיון המצווה תופס מקום נכבד ביותר בסוגיה זו.

מחלוקת ב"ש וב"ה בשיעור פרייה ורבייה

שנינו ביבמות (ו, ו):

לא יבטל אדם מפרייה ורבייה אלא אם כן יש לו בנים. בית שמאי אומרים שני זכרים, ובית הלל אומרים זכר ונקבה שנאמר זכר ונקבה בראם.

מהדין בגמרא (יבמות סא ע"ב - סב ע"א) מוכח שב"ש וב"ה נחלקו מהו השיעור שבו מקיים אדם את מצוות פו"ר מן התורה. עוד מבואר בגמרא, שישנן שתי דעות נוספות בשיעור קיום פו"ר, המופיעות בשתי ברייתות. האחת: "תניא ר' נתן אומר ב"ש אומרים שני זכרים ושתי נקבות, וב"ה אומרים זכר ונקבה". והשנייה: "תניא אידך ר' נתן אומר ב"ש אומרים זכר ונקבה, וב"ה אומרים או זכר או נקבה" (ברייתא שנייה זו מצויה בתוספתא, יבמות ח, ג, והגרסה שם בכ"י וינה: ³ ר' יונתן. ולפי גרסתנו כתב רש"י: "תרי תנאי"⁴

2 בפרפראזה על אמרתו המפורסמת של ר' חיים מבריסק. עיין במבוא לספרי רפואה, הלכה וכוונות התורה (התשע"ד).

3 וכן בקטע גניזה שהובא בתוספתא מהדורת ר"ש ליברמן (נשים א, עמ' 25), אך הסופר דילג על המשך הברייתא (ראה תוספתא כפשוטה ליבמות, עמ' 70).

4 בדפוס וילנא נדפסו המילים "תרי תנאי" כדיבור המתחיל, ואינו כן, שהרי מילים אלה אינן בגמרא, אלא משפט של רש"י הוא, כמו שהוא לנכון בדפו"ר.

אליבא דר' נתן). בסך הכל יש אפוא לפנינו ארבע דעות בשיעור קיום פו"ר: שני בנים, בן ובת, שני בנים ושתי בנות, בן או בת. נראה איך מנמקת הגמרא את הדעות השונות, תחילה את שתי הדעות המופיעות במשנה, ואחר כך את הדעות המופיעות בבבלייתות.

נקדים ונאמר, שלגבי שתי הדעות העיקריות, דהיינו דעות ב"ש וב"ה במשנה, יש צורך לברר מה הן אומרות בעצם: האם לדעת ב"ש צריך דווקא שני זכרים, או שיוצאים ידי חובה אפילו בשני זכרים, וכל שכן בזכר ונקבה. ולאידך גיסא: אם לפי ב"ש דרושים דווקא שני זכרים, האם ב"ה דורשים זכר ונקבה דווקא, או אפילו זכר ונקבה, וכל שכן שני זכרים. ואפשרות שלישית: לב"ש דווקא שני זכרים, ולב"ה דווקא זכר ונקבה.

מבוכה לגבי דעת רש"י

אומרת הגמרא (שם, סא ע"ב):

מאי טעמייהו דב"ש, ילפינן ממשה, דכתיב בני משה גרשום ואליעזר [רש"י]: ילפינן ממשה - שכיון שהיו לו שני בנים פירש מן האשה, וב"ה, ילפינן מברייתו של עולם [פירוש: כאמור במשנה 'שנאמר זכר ונקבה בראם', כשם שהקב"ה ברא זכר ונקבה כך הוא ציוה אותנו להביא לעולם זכר ונקבה].

שואלת הגמרא (שם, סא ע"ב - סב ע"א):

וב"ש לילפי מברייתו של עולם, אין דנין אפשר משאי אפשר [רש"י: דאי לא איבראי חוה לא הוה נקבה אחריתי, אבל הכא מי שיש לו שני זכרים, נקבות הרבה בעולם], וב"ה נמי לילפו ממשה, אמרי לך משה מדעתיה הוא דעבד [רש"י: משום שכינה, ואסור לשאר כל אדם לעשות כן], דתניא שלשה דברים עשה משה מדעתו והסכימה דעתו לדעת המקום, פירש מן האשה, ושיבר את הלוחות, והוסיף יום אחד, פירש מן האשה, מאי דרש, אמר ומה ישראל שלא דיברה עמהם שכינה אלא לפי שעה וקבע להם זמן אמרה תורה אל תגשו אל אשה, אני שמיוחד לדיבור בכל שעה ושעה ולא קבע לי זמן על אחת כמה וכמה, והסכימה דעתו לדעת המקום, שנאמר לך אמור להם שובו לכם לאהליכם ואתה פה עמוד עמדי וכו'.

והנה מדברי הגמרא "אמרי לך משה מדעתיה הוא דעבד" משמע, שב"ה צריכים לנמק מדוע לא יודו לב"ש שדי בשני בנים כדי לקיים את המצווה. ונימוקם הוא, שמה שמשה פסק מפו"ר אחרי שני בנים - היה זה מעשה חריג, בניגוד לכלל ההלכת, כמו שכתב רש"י, כלומר שמה באמת עדיין לא קיים את המצווה. הרי שהגמרא הבינה, שלדעת

ב"ה בן ובת דווקא. אך עדיין אין אנו יודעים האם לב"ש די בשני בנים, או שלדעת ב"ש דווקא בשני בנים אדם מקיים את המצווה, ולא בכך ובת. שמא תאמר: איך אפשר לומר שלב"ש צריך דווקא שני בנים, הלא אם טעמם הוא "לפינן ממשה", וסוברים שמשם פירש מפני שכבר קיים פו"ר, לכאורה אי־אפשר ללמוד מכאן שצריך דווקא שני בנים, כי אולי גם אם היו לו בן ובת היה פורש. יש לומר: הואיל וב"ש סוברים שמברייתו של עולם אין ללמוד, כי אין דנים אפשר משאי־אפשר, ממילא אין לנו שום מקור בתורה המלמד מהו שיעור מצוות פו"ר, ועל־כן מזה שמצינו, שמשם נצטווה לפרוש מאשתו אחרי שהיו לו שני בנים, יש להסיק שכוונת התורה ללמדנו בזה, שדי בשני בנים לקיים פו"ר, ואם זה הוא המקור לשיעור פו"ר, אין לנו אלא מה שכתוב, ואי־אפשר להסיק מכאן שגם בשתי בנות, או בכך ובת, יוצאים ידי חובה: בשתי בנות לא, משום שאולי התורה מעדיפה הולדת בנים (בגלל חיובם בתורה ובמצוות יותר מבנות, או מטעם אחר), ובכך ובת לא, או מאותה סיבה, או משום שמבחינה סטטיסטית ייולדו לאדם יותר מהר (כלומר: אחרי פחות לידות) בן ובת מאשר שני בנים,⁵ וממילא הדרישה של שני בנים מגדילה את מספר היילודים, והתורה מעוניינת ביותר יילודים.

והנה רש"י פירש במשנה (יבמות סא ע"ב, ד"ה ב"ש): "ב"ש אומרים שני זכרים - אבל לא זכר ונקבה". הרי שהוא סובר שגם ב"ש וגם ב"ה אמרו את דבריהם בדווקא. ואכן, קשה להבין בלשון המשנה, שב"ש, שדעתם "שני זכרים" מובאת ראשונה, מתכוונים לומר: אפילו שני זכרים, וכל שכן זכר ונקבה, עוד לפני ששמענו את הדעה שצריך דווקא זכר ונקבה. אבל למרבה הפלא, הרשב"א והמאירי כותבים בשם רש"י להפך מאשר לפנינו, שכן הרשב"א (שם, ד"ה וב"ה) כתב שרש"י פירש: "ב"ש אומרים שני זכרים - וכל שכן זכר ונקבה",⁶ וכן כתב גם המאירי (שם, ד"ה בית שמאי) בשם "גדולי הרבנים", שהוא כידוע כיניו של רש"י אצל המאירי. הרי שהייתה להם גרסה אחרת בפירוש רש"י, וייתכן שמקורה הוא בכך שרש"י חזר בו ותיקן את פירושו. מכל מקום, לפי גרסתם ברש"י צריך להידחק ולומר שב"ש אמרו את דבריהם על סמך ההנחה, שיש מי שילמד מברייתו של עולם שצריך דווקא זכר ונקבה, ולכן הם אומרים: "שני זכרים", כלומר: לאו דווקא זכר ונקבה, אלא אפילו שני זכרים, כמו שמצינו שמשם רבנו פירש מפו"ר אחרי שני זכרים.

5 הסיבה פשוטה: בשתי לידות ייתכנו ארבעה מקרים, בן בן, בת בת, בן בת, בת בן, בת בת. בשניים מתוך ארבעת המקרים יהיו לאדם בן ובת, כלומר שאם מצוות פו"ר היא בכך ובת, ההסתברות שבשתי לידות יקיים אדם את המצווה היא חצי. לעומת זאת, רק באחד מארבעת המקרים יהיו לו שני בנים, כלומר שאם המצווה היא בשני בנים ההסתברות שבשתי לידות יקיים את המצווה היא רק רבע.

6 מלשון רש"י בביצה לו ע"א, ד"ה דאית ליה, ע"ש, משמע קצת כגרסתנו, כי אם גם לב"ש מספיק זכר ונקבה היה לו לכתוב סתם: "זכר ונקבה, ותו לא מיפקד כולי האי", אבל אם לב"ש דווקא שני זכרים - רצה להזכיר את החיוב גם לדעתם המחמירה יותר.

הבנת הירושלמי במחלוקת ב”ש וב”ה

עד כאן לא דנו באפשרות השלישית להבין את המשנה, דהיינו שב”ש אומרים שני זכרים דווקא, וב”ה אומרים אפילו בן ובת,⁷ וזאת מהטעם האמור לעיל, שמהנימוק שהגמרא נותנת לדעת ב”ה - “משה מדעתיה הוא דעבד” - מוכח שלב”ה אין יוצאים ידי חובה בשני בנים. אבל בירושלמי מצינו שהוא סובר כאפשרות שלישית זו. זה לשון הירושלמי (יבמות ו, 1):

ב”ש אומרים שני זכרים, שנאמר במשה גרשום ואליעזר, ב”ה אומרים זכר ונקבה, מברייתו של עולם שנאמר זכר ונקבה בראם, אמר ר’ בון לכן צריכה אפילו זכר ונקבה, דלכן [הרשב”א (שם) מעתיק: דלא כן, והיינו הך] היא מתניתא מקולי ב”ש ומחומרי ב”ה.

פירוש: ר’ בון אומר, שאת דברי ב”ה זכר ונקבה צריך להבין אפילו זכר ונקבה, שאם לא כן יצא שהמשנה היא מקולי ב”ש ומחומרי ב”ה, כלומר, אם נבין שב”ה מצריכים דווקא זכר ונקבה, וב”ש אומרים אפילו שני זכרים - כדעת רש”י לפי גרסת הרשב”א - יצא שב”ה מחמירים וב”ש מקילים, והיה למשנה בעדויות (ד, א) למנות מחלוקת זו בין הדברים שהם מקולי ב”ש ומחומרי ב”ה.⁸ וכתב על כך הרשב”א (שם): “ומשמע דפליג ר’ בון אגמרא דילן”, ר”ל: שהרי בגמרא דילן משמע שלב”ה אין יוצאים ידי חובה בשני זכרים, כנ”ל.

השאלה היא, איך הסיק ר’ בון שדעת ב”ה היא אפילו זכר ונקבה, הלא גם אם ב”ה סוברים דווקא זכר ונקבה, אם נניח שב”ש סוברים דווקא שני זכרים, כמשמעות הפשוטה של לשון המשנה, שדעת ב”ש מופיעה בה תחילה - לא יהיה זה מקולי ב”ש ומחומרי ב”ה, אדרבה, ב”ש מחמירים, שהרי הדרישה של שני זכרים מצריכה מבחינה סטטיסטית יותר לידות, כנ”ל. ונראה שצריך לומר, בניגוד לדעת הבבלי, שלר’ בון היה ברור שגם לפי ב”ה משה רבנו קיים פו”ר, ומשום כך אמר לו הקב”ה “ואתה פה עמוד עמדי”, וכן היא דעת הזוה”ק (נשא, קמח ע”א), שמשם קיים פו”ר, ומשום כך הבין ר’ בון שדעת ב”ה היא אפילו זכר ונקבה, ודעת ב”ש דווקא שני זכרים (כי אחרת אין ביניהם מחלוקת), ומה שהוסיף ר’ בון “דלא כן היא מתניתא מקולי ב”ש ומחומרי ב”ה” אינו עיקר טעמו, אלא

7 תיאורטית יש ארבע אפשרויות: או שב”ש אמרו בדווקא וגם ב”ה בדווקא, או שב”ש לאו בדווקא וב”ה בדווקא, או שב”ש בדווקא וב”ה לאו בדווקא, או ששניהם לאו בדווקא. האפשרות הרביעית נפסלת כמובן, כי אם כן אין ביניהם מחלוקת. לעיל דנו בשתי האפשרויות הראשונות, ועתה אנו דנים בשלישית.

8 אותה הלשון מופיעה גם בירושלמי, עירובין ו, ד, ע”ש.

היא תוספת הבאה לשלול לגמרי את האפשרות, שב"ה סוברים דווקא זכר ונקבה וב"ש סוברים אפילו שני זכרים.

ויש להעיר עוד שבכבא בתרא (טז ע"ב) למדנו: "וה' ברכך את אברהם בכל, מאי בכל, ר' מאיר אומר שלא היתה לו בת, ר' יהודה אומר שהיתה לו בת". והלא בני נח נצטוו על פו"ר לפחות עד מתן תורה, כמבואר בסנהדרין (נט ע"ב), ואם כן לדעת ר' מאיר צ"ל שיוצאים ידי חובה בשני זכרים (כי אחרת אין זו ברכה שלא הייתה לו בת), ובפשטות, ר' מאיר לא סבר ככ"ש אלא כב"ה, ואם כן הכין את דעת ב"ה כר' בון: אפילו בן ובת.

ובאשר לשאלה מה יענה הבבלי על טענת ר' בון בעניין קולי ב"ש וחומרי ב"ה - לשיטת רש"י כפי שהיא לפנינו אין כל קושי, כי גם ב"ש וגם ב"ה אומרים את דבריהם בדווקא, ונמצא שב"ש הם המחמירים, כנ"ל. אך לשיטת רש"י כפי שהביא הרשב"א והמאירי, שלב"ה דווקא זכר ונקבה ולב"ש אפילו שני זכרים - אכן יש בעיה, וכתב הרשב"א (שם): "ואפשר דאפילו הכי כיון דשנים נמי בעי לאו קולא וחומרא איכא", כלומר: הואיל וגם ב"ש דורשים שני ילדים כמו ב"ה, אין זו נחשבת קולא לגבי ב"ה (אף-על-פי שאלבא דאמת יש כאן קולא מסוימת, שאדם יכול לצאת י"ח המצווה יותר בקלות). וזה כמוכן קצת דוחק. וראינו שבלאו הכי שיטה זו דחוקה מצד לשון המשנה.⁹

9 שני ראשונים, הרי"ד ובעל ה'השלמה', משווים את שיטות הבבלי לשיטת הירושלמי בהבנת מחלוקת ב"ש וב"ה. כתב הרי"ד בפסקיו (יבמות סא ע"ב, ד"ה מתני' השני): "לא יבטל אדם מפריה ורביה אלא אם כן יש לו בנים, ב"ש אומרים שני זכרים, וב"ה אומרים זכר ונקבה, וכל שכן שני זכרים, והכי מפרש בירושלמי". ולהלן: "וב"ש סברי אין דנין אפשר משאי אפשר, שאם לא היו זכר ונקבה לא היו מולידים, וילפינן ממשא, וב"ה סברי לא ילפינן ממשא שלא על דעת כן עשה בעבור שקיים פו"ר, שאף אם לא היו לו בנים כלל היה פורש מאשתו משום שכינה, הילכך אין ללמוד ממנו אלא מבריייתו של עולם שנתיישב בכך, ודי לנו בזה". הקושי הגדול שיש בשיטה זו הוא, שלב"ה אם אי אפשר ללמוד ממשא, ולומדים מבריייתו של עולם, מניין שגם בשני זכרים יוצאים י"ח? את התשובה אנו מוצאים בדברי המאירי (שם, ד"ה בית שמאי), שכתב בשם "גדולי הדורות" (כינוי קבוע בפי המאירי לבעל ה'השלמה', והדברים מצויים לפנינו ב'השלמה' ליבמות על אתר בחסרון קל [ה'השלמה' נדפס גם בגיליון ש"ס וילנא בשם המוטעה 'תוס' חד מקמאי']), שלב"ה כל שכן שיוצאים י"ח בשני זכרים, "דהא זכרים עדיפי מנקבות", כפי שאפשר ללמוד מדברי אב"י (יבמות סב ע"ב): "בני בנים הרי הם כבנים, סבר אב"י למימר ברא לברא וברתא לברתא, וכל שכן ברא לברתא, אבל ברתא לברא לא", ודברי אב"י הלא הם בוודאי לשיטת ב"ה שהלכה כמותם. כלומר: למרות שב"ה לומדים מבריייתו של עולם, היה ברור להם מסברה שאם בן ובת מספיקים כל שכן שני בנים, כי זכרים עדיפי מנקבות. אך התוספות (שם, ד"ה וכל), וכן המאירי עצמו, הסוברים שלב"ה זכר ונקבה דווקא, דחו ראייה זו מדברי אב"י, ע"ש. וכן בפירושו ר' אברהם מן ההר (שם, סא ע"ב, ד"ה וב"ה) הביא את שיטת ה'השלמה' בשם "איכא מאן דאמר", ודחה את ראייתו באופן אחר, ע"ש. ובהגהות הגר"א (שם) כתב שבגרסת הרמב"ם בכלל לא הופיעו המילים "וכל שכן ברא לברתא", ע"ש. מכל מקום, לפי סברת הרי"ד וה'השלמה' אין צורך לומר שר' בון חולק על מה שאמר הבבלי שמשה מדעתייה עבד ואי אפשר ללמוד ממנו, אלא ר' בון סבר שאמנם לומדים רק מבריייתו של עולם, אבל היה ברור לו מסברה שכל שכן לשני זכרים. ויש בכך דוחק, כי אם כל המקור של ב"ה הוא מבריייתו של עולם, וממשה אי אפשר ללמוד - אולי רצון התורה בזכר ונקבה דווקא כי רק כך תהיה הולדה בעולם?

מהו הרעיון של המצווה?

עד עתה עסקנו בדעות ב"ש וב"ה שבמשנה, אך כאמור, בשתי ברייתות שבגמרא ישנן שתי דעות נוספות, וכאן מגיעים אנו לשלב חדש בהבנת הסוגיה. על דעת ר' נתן בשם ב"ש בברייתא הראשונה, שדרושים לקיום המצווה שני בנים ושתי בנות, אומרת הגמרא (יבמות סב ע"א):

אמר רב הונא מאי טעמא דר' נתן אליבא דב"ש, דכתיב ותוסף ללדת את אחיו את הבל, הבל ואחותו קין ואחותו, וכתוב כי שת לי אלקים זרע אחר תחת הבל כי הרגו קין [רש"י: אלמא תשלומין בעי ולא סגיא בלא שני זכרים ושתי נקבות], ורבנן, אודויי הוא דקא מודית.

וקשה: אנו מאדם וחווה ניקום וניגמר? הלא מצוות פו"ר נאמרה רק לנח ולבניו, ולא לאדם הראשון, שכן הגמרא בסנהדרין (נט ע"ב) מביאה כמקור למצוות פו"ר את הפסוק "ואתם פרו ורבו" (בראשית ט, ז) שנאמר לנח ובניו אחרי "שופך דם האדם באדם דמו ישפך כי בצלם אלקים עשה את האדם", וכתבו רש"י והרמב"ן (בראשית, שם) שלאדם וחווה נאמר "פרו ורבו" כברכה, "ויברך אותם אלקים ויאמר להם אלקים פרו ורבו" (בראשית א, כח), ואילו לנח נאמר כמצווה, כמו שמשמע מהסמיכות לאיסור שפיכות דמים. ואם כן לכאורה על כרחך חוה "אודויי הוא דקא מודית", ולא מפני שהיה צורך בתשלומין לקיום המצווה.

על הברייתא השנייה, שבה ר' נתן אומר בשם ב"ה, שלקיום המצווה די בכך אחד או בת אחת, אומרת הגמרא: "אמר רבא מאי טעמא דר' נתן אליבא דב"ה, שנאמר לא תהו בראה לשבת יצרה (ישעיהו מה, יח), והא עבד ל[י]ה¹⁰ שבת". גם כאן קשה: איך לומדים דין תורה מפסוק בישעיהו, והלא "דברי תורה מדברי קבלה לא ילפינן" (בבא קמא ב ע"ב)? ונראה, שהתשובה לשתי הקושיות היא, שהתנאים נחלקו בהבנת הרעיון של המצווה. מה אומרת מצוות פו"ר? האם היא מחייבת לקיים את המשך הדורות, דהיינו לשמר את גודל האוכלוסייה גם לדור הבא, או שהיא מחייבת להגדיל את האוכלוסייה בדור הבא, או שהיא אומרת רק שאדם חייב לקחת חלק בהולדת הדור הבא. ב"ה במשנתנו סוברים כאפשרות הראשונה. ילפינן מברייתו של עולם שאיש ואשה צריכים להביא לעולם איש ואשה, וכך יישמר המשך הדורות. ב"ש לפי הברייתא הראשונה סוברים כאפשרות השנייה: המצווה היא להגדיל את האוכלוסייה בדור הבא. הא מנא להו? מברכת ה' לאדם וחווה שנאמרה

10 כצ"ל, וכ"ה בכתבייד.

בלשון "פרו ורבו". שם בוודאי מדובר על הצורך בהגדלת האוכלוסייה, שהרי אדם וחווה יחידים היו, והארץ אינה מיושבת. מכאן למדו ב"ש ש"פרו ורבו" פירושו: הגדילו את הדור הבא. לאדם וחווה זו הייתה ברכה, ולבני נח היא הופכת למצווה. ונראה שהשיעור של שני בנים ושתי בנות מקורו ברעיון, שברכה משמעה הכפלה, כמו שמצינו: "ויוסף ה' את כל אשר לאיוב למשנה... וה' ברך את אחרית איוב מראשיתו ויהי לו ארבעה עשר אלף צאן" וכו' (איוב מב, י-יב, ע"ש א, ג). ואין צורך לומר שלדעת ב"ש גם אישה חייבת בפו"ר, כדעת ר' יוחנן בן ברוקה במשנה (יבמות ו, ו): "על שניהם הוא אומר ויברך אותם אלקים ויאמר להם אלקים פרו ורבו", אלא הברכה נאמרה לשניהם, ואדם וחווה הבינו מהברכה שרצון ה' הוא שיכפילו את אוכלוסי הדור הבא, ולכן, כאשר מת הבל הרגישה חווה שחסר לה בהפקת רצון ה', ולפיכך אמרה כשילדה את שת: "כי שת לי אלקים זרע אחר תחת הבל". ומכאן לומדים ב"ש לפי ר' נתן את שיעור המצווה.

גם לב"ש לפי משנתנו (להבנת הירושלמי ורוב הראשונים ששני זכרים דווקא) רעיון המצווה הוא להגדיל את האוכלוסייה בדור הבא, שהרי בשביל הולדת שני זכרים דרושות בממוצע יותר משתי לידות, כנזכר לעיל, והשיעור של שני זכרים, הנלמד מהאמור אצל משה רבנו, יכול להתפרש כדרישה לחייבים במצווה להכפיל את מספרם,¹¹ או שעניינו אינו דווקא הכפלה, אלא הרבייה, ואם כל זוג הורים צריך להוליד שני זכרים ממילא תהיה הגדלת האוכלוסין בדור הבא.

וב"ה סוברים שאין ללמוד מברכת ה' לאדם וחווה ולנח ובניו, כי כשהיו בעולם רק יחידים היה הכרח להרבות את האוכלוסין כדי למלא את הארץ, מה שאין כן במשך הדורות, אחרי שהחל האדם לרוב על פני האדמה, שמספיק לקיים את העולם. במיוחד הדבר מובן לשיטת שאילתות דרב אחאי גאון (שאילתא קסה)¹² והתוספות בחגיגה (ב ע"ב, ד"ה לא), לפיה בני נח מצווים בפו"ר (משום שהמצווה נשנתה לישראל אחרי מתן תורה),¹³ שאין ללמוד מהצורך במילוי הארץ בזמן אדם ונח, למצווה שניתנה לישראל במתן תורה, אחרי ש"בני ישראל פרו וישרצו וירבו ויעצמו במאד מאד ותמלא הארץ אותם" (שמותא, ז).

לפי הברייתא השנייה, ב"ה סוברים שמצוות פו"ר פירושה לקחת חלק כל שהוא בהבאת הדור הבא לעולם. לדברי רבא הם מסתמכים על הכתוב בישעיהו (מה, יח) "לא תהו בראה לשבת יצרה", כלומר: תדאג לכך שהעולם לא יישאר "תהו", ריק מבני אדם, והם

11 ואפשר לצרף לזה, שגם לנח ולבניו ניתנה ברכה בתחילת הדיבור אתם: "ויברך אלקים את נח ואת בניו ויאמר להם פרו ורבו ומלאו את הארץ" (בראשית ט, ב), ואחר כך נאמרה להם המצווה, והכל נאמר רק לזכרים, ואם כן יכלו ללמוד מזה שדרושה הכפלת הזכרים.

12 במהדורת מירסקי: סימן קפד.

13 עיין סנהדרין נט ע"ב, וראה מה שכתבנו בספר במסילה העולה - סנהדרין (התש"ע), אות קה.

הבינו שישעיהו מבטא בזה את הרעיון של מצוות פרו ורבו; ואם זהו הרעיון של המצווה, הרי שפירושה המעשי הוא להביא לפחות צאצא אחד לעולם, כדי שהעולם לא יישאר “תהו”. ונראה שגם שאר התנאים מסכימים, שדברי ישעיהו מבטאים את הרעיון של המצווה, וכך אכן מפורש בדברי בית שמאי במשנה (גיטין מא ע”ב): “ב”ש אומרים... יבטל? והלא לא נברא העולם אלא לפריה ורביה, שנאמר לא תהו בראה לשבת יצרה”. ובהמשך סוגיינתנו מבואר שגם להלכה, דהיינו לדעת ב”ה לפי משנתנו, האמוראים לומדים מ”לא תהו בראה” את דיני המצווה, שכן ר’ יוחנן אומר, שמי שהיו לו בנים ומתו לא קיים פו”ר, “לשבת יצרה בעינן והא ליכא”, ורבי אומר, שאם הבן הניח בת והבת הניחה בן קיים הסב פו”ר, “לשבת יצרה בעיא והא איכא”.

אולם כל אחד מן התנאים הבין את “לשבת יצרה” באופן שונה: ב”ש סברו ש”לשבת יצרה” פירושו ליישב עוד ועוד מקומות בעולם, דהיינו להגדיל את האוכלוסין, כמו בעת ברכת ה’ לאדם וחוה בכריאת העולם. וב”ה לפי משנתנו סברו ש”לשבת יצרה” היינו לדאוג שהעולם ימשיך להיות מיושב, דהיינו לשמר את מספר היושבים בו. ולכאורה דווקא על דעת ר’ נתן בשם ב”ה בכרייתא השנייה יש להקשות: אם כל איש ואישה יביאו לעולם רק צאצא אחד, הלא בכל דור תקטן האוכלוסייה בחצי, ובמשך הדורות ילכו האוכלוסין וימעטו עד למצב של “תהו”. וצריך לומר לפי דעה זו, שהתורה אינה חוששת לכך, כי גם בלא חיוב של פו”ר בדרך הטבע אנשים יביאו לעולם יותר מילד אחד והעולם ימשיך להיות מיושב. מה שהתורה מצווה אותנו הוא להיות מודע ושותף באופן אישי לדבר הזה, ולא להשאיר אותו לאחרים.

האם ניתן ללמוד את שיעור המצווה מפשט הכתוב?

לכאורה מוזר, שהגמרא אינה מנסה כלל ללמוד את שיעור המצווה מעצם לשון המצווה “פרו ורבו”. ננסה לעמוד על טעם הדבר. ‘פרה’ ו’רבה’ בלשון הקודש הם פעלים נרדפים, שמשמעם ריבוי כמותי, בפרט על ידי הולדת ולדות: “לא אגרשנו מפניך בשנה אחת פן תהיה הארץ שממה... מעט מעט אגרשנו מפניך עד אשר תפרה ונחלת את הארץ” (שמות כג, כט-ל), “ויפר את עמו מאד ויעצימהו מצריו” (תהילים קה, כד), “ולא היה לאליעזר בנים אחרים, ובני רחביה רבו למעלה” (דברי הימים א כג, יז), “למען תחיון ורבייתם ובאתם וירשתם את הארץ” (דברים ח, א), ועוד כיו”ב.¹⁴ וכך תרגם אונקלוס (בראשית א,

14 עיין ברכות נו ע”א: “זוטרי פרי עסקיה כרמונא, ורברי רבי עסקיה כרמונא”, שלכאורה יש חילוק בין פרי לרבי, אך גרסתנו שם משובשת, עיין דקדוקי סופרים (שם) שבכ”י הגרסה היא: “זוטרי פרי ורבי עסקיה כרמונא, ורברי קאי עסקיה כרמונא”, כמו להלן שם בזיתים, שבגרסתנו חסר ‘ררבי’, ובכ”י כנ”ל, ע”ש.

(כח): "פושו וסגרו", ששניהם לשון ריבוי, כמו: "אפושי טומאה", "אפושי פלוגתא", ו'סגי' הוא תרגום של 'רב' בכל מקום, כגון: "ומקנה רב" (במדבר לב, א) - "ובעיר סגי".

לפי זה, הביטוי "פרו ורבו" יכול להתפרש כ"כפל העניין במילים שונות", לחיזוק והדגשה, ובפשטות הוא מתייחס אל הדור הנוכחי (ולא אל הדור הבא ביחס אל הדור הנוכחי), ופירושו: הגדילו את מספרכם, "הרחיבו את המשפחה". בכמה להגדיל? לא נאמר, ולכן יכולה הדעה המצמצמת ביותר, דעת ר' נתן בשם ב"ה בברייתא השנייה, לומר שדי בהוספת ילד אחד כדי לקיים זאת, וגם שאר התנאים מודים שאי אפשר ללמוד מעצם הביטוי "פרו ורבו" בכמה צריך לרבות, ולכן הם מחפשים מקורות אחרים ללמוד מהם.

אמנם מצינו למפרשים אחדים שכתבו, ש"פרו ורבו" אינו "כפל העניין במילים שונות", אלא כפל העניין ללמד על תוספת.¹⁵ בפירוש רש"י על הברכה לדגים (בראשית א, כב) נמצא לפנינו בדפוסים: "פרו - לשון פרי, כלומר עשו פירות. ורבו - אם לא אמר אלא פרו היה אחד מוליד אחד ולא יותר, ובא ורבו שאחד מוליד הרבה". אך ברוב נוסחאות פירוש רש"י אינו. והרלב"ג כתב בשרשי מצוות פו"ר:

שלא יפטר האדם מפריה ורביה אם לא יהיו לו זכר ונקבה, ישלם בהם מילוא הארץ, וזה, שאומרו 'פרו' רמז בו על ההולדה, ואומרו 'ורבו' יחייב בו הריבוי בהולדה, ואומרו 'ומלאו את הארץ' יחייב שישלם בזה מילוא הארץ, והנה הריבוי הראשון בהולדה הוא שנים, ולפי שאי אפשר לקיום העולם בלא זכרים ובלא נקבות הנה יהיו אלו השנים זכר ונקבה, ובזה ישלם מילוא הארץ, כי האדם ואשתו הם זכר ונקבה, ואם יולידו זכר ונקבה לא יחסר מילוא הארץ בהיפקדם.¹⁶

כלומר: פרו - אחד, ורבו - להוסיף עוד אחד, ודווקא זכר ונקבה, כי למילוי העולם מחדש כאשר הדור הקודם יחלוף צריך זכרים ונקבות.

והרד"ק פירש בכרכה לאדם (בראשית א, כח):

הפריה היא ההולדה, והרביה היא הגידול, ואע"פ שהיא ברכה, כמו שאומר ויברך, וכמו שכתוב בדגים כמו שפירשנו, רבותינו ז"ל סמכו שהיא מצווה לבני אדם.

ונראה שאין כוונתו במילים "והרביה היא הגידול" לגידול הילדים, אלא לגידול האוכלוסייה, כפירוש רש"י לפנינו, כי: א. "ורבו" נאמר גם לדגים, והדגים אינם מגדלים

15 עיין בספר בתורתו של ר' גדליה (הדפסה שנייה, התשע"ב), עמ' קצח, שלדעתו אין בתורה "כפל העניין במילים שונות", אלא "שינוי הסגנון בא להביע תוכן נוסף".

16 חמישה חומשי תורה עם פירוש רש"י ועם ביאור רבינו לוי בן גרשום (רלב"ג) (ברוך ברנר ואלו פריימן עורכים, התשנ"ג), עמ' 75.

”פרו ורבו” - סוגיה לדוגמה בשיטת ”כוונות התורה”

את צאצאיהם. ב. וְרָבוּ” הוא בבנין קל, ואילו הייתה הכוונה לגידול הילדים היה צריך להיות וְרָבוּ’.

לפי זה יש לומר, שלדעות התנאים החולקים על השיטה המינימלית, ”פרו ורבו” אכן מורה על החיוב להביא לעולם יותר מילד אחד (”פרו” אחד, ו”רבו” עוד אחד). אך מכיוון שאין הכרעה מהכתוב הזה אם כדעת ב”ש או כדעת ב”ה במשנתנו, הוצרכה הגמרא להביא נימוקים לדעתם ממקורות אחרים. ובוודאי שאת דעת ב”ש לפי ר’ נתן, שני בנים ושתי בנות, לא יכלו להוכיח מהביטוי ”פרו ורבו” גרידא (”תפשת מרובה לא תפשת”, ראש השנה ד ע”ב, ועוד). והיות שגם את הדעה המינימלית אי-אפשר להוכיח מכאן, כי לכתחילה אין דרך מדרש הלכה לומר ”כפל העניין במילים שונות” - לפיכך נזקקו להוכחה מהכתוב ”לא תהו בראה”, שפירושו לפי דעה זו: לדאוג שהעולם לא יישאר ריק לגמרי, והא עבד ליה שבת (ו”פרו ורבו” הוא אכן כפל העניין לחיזוק, כעין ”דיברה תורה כלשון בני אדם” בביטויים כגון ”המצא תמצא”, שמות כב, ג).

נמצא שמ”פרו ורבו” לבדו אין הכרעה אף לאחת מהדעות, ולכן הגמרא לא הביאה אותו כראיה.

”פרו ורבו” ו”לערב”

בשולחן ערוך (אבן העזר, סימן א, סעיף ה) נפסק, על-פי דעת רוב הראשונים, שלקיום מצוות פו”ר מן התורה דרוש שיהיו לאדם בן ובת, דהיינו כדעת ב”ה במשנתנו.¹⁷ פירוש הדבר, שהמצווה מן התורה היא לדאוג לכך שמספר האוכלוסין של עם ישראל יישמר כדור הבא. אולם בהמשך הסוגיה ביבמות (סב ע”ב) מובאת ברייתא:

דתניא ר’ יהושע אומר נשא אדם אשה בילדותו, ישא אשה בזקנותו, היו לו בנים בילדותו, יהיו לו בנים בזקנותו, שנאמר בבוקר זרע את זרעך ולערב אל תנח ידך כי אינך יודע אי זה יכשר הזה או זה ואם שניהם כאחד טובים.

מצווה מדברי קבלה זו, המכונה בפוסקים בשם מצוות ”לערב”, המזרזת את האדם להוסיף ולהביא לעולם ילדים גם אחרי שקיים פו”ר דאורייתא, לכאורה משנה את כיוון רעיון המצווה, משימור גודל האוכלוסייה, לרצון להגדיל אותה. אך נראה שאין הכרח לומר כן, וזאת משתי סיבות: א. הכתוב בקהלת (יא, ו), שעליו נסמכת המצווה, מנמק אותה בכך ש”אינך יודע אי זה יכשר הזה או זה”, כלומר: המדובר הוא באיכות היילודים

17 זוגות אשר הצליחו להביא לעולם רק שני בנים יכולים למצוא נחמה בשיטת רבנו משולם בעל ה”השלמה” והרי”ד הנ”ל בה”ש 9, לפיה דעת ב”ה וההלכה היא: בן ובת, ”וכל שכן שני בנים”.

ולא בכמותם, במחשבה אולי הילד הנוסף יהיה גדול בישראל וכד'. ב. אפשר להבין את "לערב" כסייג למצוות פו"ר, שהרי יכול להיות ח"ו שהבן והבת, או אחד מהם, לא יצליחו להביא ילדים לעולם, ונמצא שתהליך שימור האוכלוסייה ייפגם. הוספה במספר הילדים על-ידי ההורים נותנת טווח ביטחון למגמת המצווה דאורייתא, שהאוכלוסייה אכן תישמר.

יתר על-כן, גם אם נניח שכוונת מצוות "לערב" היא אכן הרצון להגדיל את האוכלוסין - אין בכך כלום, כי ייתכן שחכמים הבינו את מצוות פו"ר כמצווה שיש לה שיעור מינימלי, שהוא שימור גודל האוכלוסייה, אבל אין לה שיעור למעלה, כמו מצוות אחרות בתורה, שהכלל בהן כל המרבה הרי זה משובח, כגון גמילות חסדים ותלמוד תורה. לאמור: רעיון המצווה, "לשבת יצרה", אומר שהחיוב הוא לדאוג לכל הפחות להמשך הקיים, אך הוא מכיל בתוכו את הערך של ההגדלה וההרחבה.

אמנם, הגדר המדויק של מצוות "לערב" מבחינת ההלכה, האם היא חיוב דרבנן ממש, או רק בגדר של "מנהג דרך ארץ", ובאילו תנאים הוא נוהג, זהו נושא לדיון נפרד.¹⁸

18 הערת העורך: ראו מאמרו של הרב דוד סתיו בגיליון זה, הדין בהרחבה בגדריה של מצוות "לערב".